

חכמת הממשל במשל חכמה

ארבעה הם קטני ארץ, והמה חכמים מחכמים.
הנמלים עם לא עז, ויכינו בקיץ לחמם.
שפנים עם לא עצום, וישימו בסלע ביתם.
מלך אין לארבה, ויצא חצץ פלו.
שממית בידים חתפש, והיא בהיכלי מלך
(מש' ל, כד-כח)

בצדק הדגישו כמה מן הפרשנים, שהכתוב מתאר כאן בנאמנות סגולות טבעיות ממש.¹ במשלי החיות של המקרא, טרם הפכו בעלי-החיים לסמלים תלושים של מידות אנושיות כמו במשלים הספרותיים המערביים, ואפילו ברבים ממשלי איסופוס.² הנמלים אוגרות באמת את מאכלן בימי הקיץ. והשפן, שהוא, כידוע בימינו, *Hyrax syriacus* (ולא מין ארנבת, כפי שחשבו הטועים), שוכן בנקרות סלעים תלולים³ במדבר יהודה (עיינ גם תה' קד, יח). הארבה יוצא חוצץ, היינו ערוך גדודים גדודים עצומים (חצץ = חלק, ערך. עיינ שופ' ה, יא; איוב כא, כא), "כעם עצום ערוך מלחמה" (יואל ב, ה). והשממית, אל-נכון הלטאה המכונה *Gecko*,⁴ מצויה בארץ בכל בניין, אפילו בהיכלי פאר, הודות לדיסקות ההידבקות שבאצבעותיה. אותן דיסקות פועלות בדומה לכוסות רוח, הן מתרונקות מאווירן ומצמידות את רגלי הלטאה למקומן. על-ידי כך יכולה השממית להלך לבטח על גבי קירות זקופים וחלקים, ואפילו על התקרה כשגבה למטה. חלוקות הרעות לגבי משמעותו של המשל וכוונתו. עקב התיאור הזואולוגי הריאליסטי

- 1 טוי, למשל, כותב: "The Proverb is simply descriptive of the habits of the animals, a bit of natural history without expressed reference of human life" C. H. Toy, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Proverbs (ICC)*, Edinburgh 1894, p. 534. וזה לשון גמזר בפירושו למשלי: "Es werden... vier kleine aber weise... Wesen einfach vorgeführt... Kennzeichnend... ist die scharfe Beobachtung der Natur" ראה: *B. Gemser, Spruch Salomons (HAT)*, Tübingen 1937, p. 83.
- 2 במשל כגון החמור, השועל והארי (משלי איסופוס, מתורגמים בידי ש' שפאן, ירושלים תש"ך, עמ' 49, משל צג), לא נשתייר מטבעם של בעלי-חיים כל מאומה. החמור הוא צייד, השועל שותפו, ואין כאן אלא חכונות אנושיות באיצטלא של שמות חיות. ורבים כיוצא בו.
- 3 עיין: ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ירושלים תש"י, עמ' 42, 77.
- 4 עיין למשל: י' אהרוני, תורת החי — זוחלים, תל-אביב תרפ"ז-תש"ט, עמ' 62-65.

סובר גמזר,⁵ כאמור, שלפנינו משל חכמה שעיקרו תיאור ענייני של בעלי-חיים, אך יש בו גם רמז קל של לקח לבני-אדם, היינו שיש חשיבות גם לדבר הקטן. בדומה לו אומר טוי,⁶ שייתכן כי הכתוב מתכוון לרמז, שההצלחה אינה תלויה דווקא בגודל, אף-על-פי שאין במשל זיקה מפורשת לחיי בני-אדם. פרשנים אחרים סוברים, כי על אף הצביון הנאטוראלי, העיקר הוא מוסר ההשכל ולא ידיעת הטבע. זו דעתם של מרבית המפרשים המסורתיים העבריים ומקצת מן החדשים, כגון גרינסטון,⁷ ההולך בדרך-כלל בעקבות טוי, אך ניסוחו נוטה להדגיש את הצד של הלקח האנושי. הוא טוען, שהכתוב בחר בארבעת בעלי-החיים "הקטנים והחלשים ביותר, המצטיינים, עם זה, בזריזותם ובכושרם. מוסר ההשכל גלוי כמעט: לא בגודל ולא בחוזק סוד ההצלחה".

קשה להסכים להנחה, כי הקריטריון של בחירת בעלי-החיים הוא קטנות ותולשה. השפן ודאי אינו גדול וחזק ביותר, אך לעומת הנמלה, ואפילו לעומת הארבה והשממית, הריהו ענק, וקל להצביע בעולם החי על יצורים קטנים יותר, המצטיינים בכושר מיוחד או בסגולה מפליאה (כגון העכביש,⁸ הדבורה, הצרעה, העקרב). הארבעה נבחרו אמנם מבין בעלי-החיים הקטנים (קטני ארץ), אבל לא הקטנות גורמת. מסתבר שיש כאן צד שווה כלשהו, המשמש חוט מחשבה מאחד בין ארבעת קטני ארץ. והנה, הפרשנות לא נתנה דעתה די הצורך למושגים מנחים, החוזרים בכל חרוז מחרוזי המשל:

ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים מחכמים
 הנמלים עם לא עז ויכינו בקיץ לחמם
 שפנים עם לא עצום ושימו בסלע ביתם
 מלך אין לארבה ויצא חצץ כלו
 שממית בידים חתפש והיא בהיכלי מלך.

אחדים מן המפרשים עמדו אמנם כלאחר יד על המלה עם,⁹ המציינת לדעתם את האופי החברתי המאורגן של הנמלים והשפנים (דווקא השפנים, ולא הארבה, אתמהה!). ברם, לא עם בלבד יש כאן, ולא ללמד על הנמלים והשפנים בלבד, כי אם יש כאן פעמיים "עם", פעמיים "מלך", ופעם "ארץ" — כולם ביטויים המביעים ממשל, ארגון ממלכתי. על-ידי חמשת הביטויים המנחים האלה, ביטוי אחד ככל חרוז — הטביע הכתוב צביון של הגות ממלכתית על כל השיר. ביטויים מנחים אלה נאים אמנם במידה לא מעטה גם לבעלי-החיים, היינו למשל, אך עיקר כוונתם לנמשל, לחברה האנושית ולסדריה.

5 לעיל הערה 1.

6 לעיל הערה 1.

7 ראה: J. H. Greenstone, *Proverbs*, Philadelphia 1950, p. 325.

8 משום כך היו שפירושו שממית — עכביש (רש"י, רד"ק, רלב"ג).

9 טוי (לעיל הערה 1) מעיר: "The word people... appears to refer to the industrial organization

of the animals. והרטום בפירושו: "בשם עם נקרא כל קבוץ של בעלי חיים". ראה: א"ש הרטום,

ספר משלי, תל-אביב תש"ל, עמ' 102.

אשר ל"עם" ו"מלך", הרי משמעותם ברורה. "ארץ" היא מלה שכיחה, וגוני משמעותה מרובים. אולם הצירוף "קטני ארץ" שייך אל-נכון לסידרת ביטויים מיוחדת: "מושל ארץ",¹⁰ "עתודי ארץ",¹¹ "נכבדי ארץ",¹² "שופטי ארץ",¹³ "זקני ארץ",¹⁴ ואחרון אחרון: "מלכי ארץ",¹⁵ או "מלכים ויועצי ארץ".¹⁶ הצד השווה בכל הצירופים האמורים, שהם כינויים למעמדות בחברה האנושית המאורגנת, ומשמעותה של "ארץ" במסגרות אלה היא ארגון ממלכתי, מדינה וכראשה מלך ועושי דברו. אותה משמעות נודעת ל"ארץ" גם בצירופים אחרים דומים. כגון "ארץ ממשלתו",¹⁷ "למי ארץ",¹⁸ "מלך כמשפט יעמיד ארץ",¹⁹ וכיוצא בהם עוד.

מוחר אפוא להניח שהביטויים "ארץ", "עם", "עם", "מלך" ו"מלך" הם מושגים מנחים, שבהם גנוזה משמעותו של המשל ועיקר מגמתו. נכון, שלפנינו ארבעה בעלי-חיים קטנים מיוחדים, איש וסגולתו המופלאה; אך העיקר הוא העובדה, שארבעת קטני הארץ ממלאים על הצד הטוב ביותר את ארבעת תפקירי היסוד של הממשל האנושי הטוב. זהו הצד השווה שלהם. עיסוקו של כל אחד מארבעת הקטנים המחוכמים הוא מעין אחד התפקידים היסודיים של הממלכה: אותם קטנים מחוכמים מצליחים לבצע מה שגדולים ותקיפים בחברה האנושית לא תמיד יכולים.

הנמלים עם לא עז, ויכינו בקיץ לחמם

זוהי פונקציה מעין הכלכלה הלאומית בחברה האנושית. והרי זה אחד הדברים שבהם נבחנת חכמתו של השלטון האנושי, ככתוב: "ועתה ירא פרעה איש נבון וחכם ושיתיהו על ארץ מצרים... וחמש את ארץ מצרים בשבע שני השבע... ולא תפרת הארץ ברעב... ויאמר פרעה אל יוסף... איך נבון וחכם כמוך" (בר' מא, לג-לט). אולם הנהגת כלכלה נכונה ומתוכננת אינה אפשרית, אלא אם עושים אותה בתוקף ובעוז: "על פיך ישק כל עמי, רק הכסא אגדל ממך. ויאמר פרעה אל יוסף ראה נתתי אתך על כל ארץ מצרים. ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף... וישם רבד הזהב על צוארו... אני פרעה ובלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל ארץ מצרים" (שם, מ-מד). הנמלים עם לא עז — תוקף אין להן, אך בזכות חכמתן כי רבה לחמן נכון תמיד מבעוד מועד.

10 יש' טז, א.

11 שם יד, ט, מקביל ל"מלכי גוים".

12 שם כג, ח, ט.

13 שם מ, כג, מקביל ל"רוזנים"; תה' ב, י מקביל ל"מלכים"; מש' ח, טז, מקביל למלכים ושרים.

14 מש' לא, כג.

15 יח' כז, לג; איכה ד, יב; תה' ב, ב; עז, יג; פט, כח; קלח, ד.

16 איוב ג, יד.

17 מל"א ט, יט; יר' נא, כח.

18 שמ"ב ג, יב.

19 מש' כט, ד.

שפנים עם לא עצום, ושימו בסלע ביתם

ביתם של עם השפנים בסלע רומז לפעולות הבנייה והביצור הכבירות של מלכי קדם הגדולים. מבצרים אדירים ובנייני פאר הם גולת הכותרת של הממלכות במזרח הקדמון. אך הונח לדור אחרי כיבוש ירושלים, ביקש לבנות בית לה' (שמ"ב ז). הדבר יצא לפועל, כידוע, בימי שלמה בנו, שחרג מן המסגרת של המלך הישראלי השולט בעמו. הוא היה "מלך גדול", השולט באימפריה רחבת ידיים, בדומה למלכי מצרים ואשור: "ויהי לשלמה שבעים אלף נשא סבל ושפנים אלף חצב בהר... ויצו המלך ויסעו אבנים גדלות, אבנים יקרות ליסד הבית אבני גזית... ויבן הבית לה'... ואת ביתו בנה שלמה שלש עשרה שנה... ואת המלוא ואת חומת ירושלים ואת חצר ואת מגדו... ויבן שלמה את גזר ואת בית חורן תחתון, ואת בעלת ואת תמר (תדמור קרי) במדבר... ואת כל ערי המסכנות... ואת ערי הרכב ואת ערי הפרשים ואת חשק שלמה אשר חשק לבנות בירושלם ובלבנון ובכל ארץ ממשלתו"²⁰. הכתוב מלמדנו ברורות — ומרובות התעודות ההיסטוריות המקבילות, המאשרות זאת — כי אך מלך גדול של עם עצום על פני ארץ רבה יכול כימים ההם לעשות מעשים כמו אלה ו"לשים בסלע ביתו".

ואולם, בנייה אינה עניין של עצמה ממלכתית בלבד, היא מעידה גם על חכמה. תגלת פלאסר מתפאר: "אדון האלים, השר נודינת (אָאָה) נתן לי חכמה ודעת ותבונה בהירה וְאָבָן בְּכָל־בית ארזים ואולם. כמעשה היכל חתי, להתענג בו"²¹. גם במקרא יש רמז לחכמת הבנייה, התכנון והקישוט. הכתוב מעיד על האומן שעשה לשלמה את עמודי הנחושת יבין ובוזעו, את הכיורות והמכונות: "וַיִּמְלֵא אֶת הַחֲכֵמָה וְאֶת הַתְּבוּנָה וְאֶת הַדַּעַת לַעֲשׂוֹת כָּל מְלָאכָה" (מל"א ז, יד), וכיוצא בו באוהל מועד: "וּבִלְבַב כָּל חָכֵם לֵב נָתַתִּי חֲכֵמָה וַעֲשׂוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר צִוִּיתִךָ. אֵת אֵהֵל מוֹעֵד וְאֵת הָאָרֶץ" וגו' (שמ' לא, ו-ז).

לשפנים — אומר הכתוב — אין גדולה, הם קטני ארץ; אין עצמה, הם עם לא עצום. ואף-על-פי-כן שוכנות להקותיהם הקטנות בבנייני-אבן נישאים ובצורים, כיוון שזכו למנה גדושה של הסגולה החשובה ביותר: הם חכמים מחוכמים.

מלך אין לארבה, ויצא חצץ כלו

תפקיד יסודי שלישי של כל שלטון מתוקן הוא הבטחת שלום הממלכה ובטחונה על-ידי צבא טוב, מצויד ומאורגן כהלכה. מעשה הצבא והמלחמה אף הוא אינו מלאכה, כי אם חכמה, כדברי מלך אשור: "בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבנתי ואסיר גבולת עמים... ותמצא כקן ידי לחיל העמים וכאסף ביצים עֲבֹבֹת כָּל הָאָרֶץ אֲנִי אֲסַפְתִּי" (יש' י, יג). תנאי קודם לקיומו של צבא טוב הוא שלטון יציב ובר-קיימא, היינו — בתקופת המקרא — מלוכה. הלא זאת היתה טענתם של בני ישראל בכקשם להם מלך: "ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו, ונלחם את מלחמתינו" (שמ"א ח, כ)²².

הנהגה: מלך אין לארבה — יצורים קטנים ללא הנהגה ושלטון; אך: ויצא חצץ כלו

20 מל"א ה, כט-לא; ו, א; ז, א; ט, טו-יט.

21 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, New York 1968, p. 804

22 ועיין שם יג, ב; יד, נב (צבא הקבע הראשון בישראל אורגן על-ידי המלך הראשון).

— חכמתם עומדת להם להתארגן בדמות צבא ערוך, אדיר-כוח. גם בעיני יואל נצטייר הארבה בדמות חיל-צבא כביר-כוח וארגון: "עם רב ועצום... כמראה סוסים מראהו, וכפרשים כן ירוצו. כקול מרכבות על ראשי ההרים ירקדו... כעם עצום ערוך מלחמה, מפניו יחילו עמים... כגבורים ירצו, כאנשי מלחמה יעלו חומה" (יואל ב, ב–ז).

שממית בידיים תתפש, והיא בהיכלי מלך

חשיבות יתרה נודעת, כאמור, ליציבותו של השלטון. שלטון רופף והפכפך — שכרו יוצא בהפסדו. לא כל הנכנס להיכל מלך, זוכה להתמיד שם, ולא כל כיסא-מלוכה הוא נכון ואיתן. כדי לשמור את הממלכה מפני התמוטטות ותהפוכות שיוו תמיד למלך מעמד נעלה, הוא היה ב"בל תגע": "מי שלח ידו במשיח ה' ונקה... חלילה לי מה' משלח ידי במשיח ה'".²³ כלפי מעמדו זה של המלך אמרו חז"ל: "שום תשים עליך מלך" — שתהא אימתו עליך" (סנהדרין כ ע"ב). ואולם, בסופו של דבר, היתה בכל זאת יציבות השלטון תלויה בעיקר בחכמתו של השליט. בצוות דוד את שלמה הריהו מזהירו מפני יואב ושמעאי, החותרים תחת כיסאו ומסכנים את מלכותו. עיקרה של האזהרה, והיא משותפת כלפי שני האויבים: "ועשית כחכמתך... כי איש חכם אתה" (מל"א ב, ה, ט). ולקמן מה הוא אומר? "ושלמה ישב על כסא דוד אביו ותפן מלכתו מאד" (שם, יב).

תפקיד רביעי זה של השלטון מייצגת השממית. היא נמנית עם הזוחלים (בלשון הקדמונים שרצים), שרבים מהם ארסיים, אולם היא עצמה אינה ארסית, היא אינה ב"בל תגע", קטנה היא וחלשה ואפשר לתפשה. אף-על-פי-כן, אין לסלקה מהיכל המלך הודות ל"חכמתה", הלוא היא הסגולה של ההידבקות בכל קיר, תקרה, זיז וסדק. כללו של דבר, המשל שלפנינו עניינו הגות מדינית, כעדות המושגים המנחים: ארץ, עם, מלך. ארבעה תפקידי יסוד לשלטון המתוקן:

הראשון — כלכלה בריאה ונכונה, שאין לכוונה אלא בעוז, בתוקף ובחכמה.

השני — בניין וביצור, הדורש עצמה וחכמה.

השלישי — צבא מעולה והוא ייכון על מלוכה וחכמה.

הרביעי — שלטון יציב, והוא תוצאה של חסינות השליט וחכמתו.

הצד השווה בכל התפקידים החיוניים הללו, שהם דורשים חכמה. ארבעת קטני הארץ אין בהם לא עוז ולא עצמה, לא מלך ולא חסינות, ואף-על-פי-כן ממלאים הם אותם תפקידים חיוניים בהצלחה מלאה בזכות חכמתם המופלגת (ה"חכמה" המקראית יש במשמעותה גם כשרון, זריזות ותבונת פעולה).

אמור מעתה — ולקח זה משתמע מכל ספר משלי: רבות המידות הטובות והחשובות, אך הגדולה שבהן, השקולה כנגד כולן, היא החכמה. היא תחיה את היחיד, אף היא תחיה ותקיים את הממלכה והממשל.

שער שישי

ארץ ישראל – גבולות ונחלות

